

Світлана ЯКОБЧУК
(Київ, Україна)

**Листування Ф. П. Матушевського
до С. О. Єфремова (1901–1917 рр.)
як джерело дослідження
громадського і культурного життя
України початку ХХ століття**

Епістолярна спадщина видатних громадських діячів є джерелом цінної інформації про їх життєвий та творчий шлях, а також особливості суспільно-політичного та культурного життя епохи, сучасниками якої вони були. На основі приватного листування, не зважаючи на певну суб'єктивність окремих фактів, можна простежити погляди та зв'язки респондентів, їх ставлення до конкретних подій свого часу, а також визначити їх власне місце у цих подіях.

Значна частина кореспонденцій відомих українських громадсько-політичних діячів початку ХХ століття уже досліджена і частково опублікована вітчизняними науковцями. Це зокрема листи С. Чикаленка, І. Огієнка, В. Винниченка та інших. Однак багато епістолярних колекцій досі залишаються не достатньо вивченими. До таких належить масив листів Ф. П. Матушевського – відомого журналіста, публіциста, редактора та дипломата.

Епістолярна спадщина діяча нараховує понад 270 одиниць. Вона зберігається в архівах і рукописних колекціях наукових бібліотек та інститутів Києва й обласних центрів, а також у приватних архівах. Листування Ф. Матушевського не часто потрапляло у поле зору дослідників та на сторінки наукових видань. На сьогодні частково опубліковано листи Ф. Матушевського до Л. Українки [22, с. 512-513], М. Грушевського [7, с. 227-230; 29, с. 362-381] та С. Чикаленка [24, с. 645-667], а також зворотні кореспонденції від Марко Вовчок [23, с. 489-490, 492] та О. Лотоцького [28, с. 302-358]. Крім того, листування діяча присутнє у джерельній базі досліджень присвячених його діяльності [25, с. 161-169; 26, с. 162-169; 27, с. 84-106].

Метою нашої статті є джерелознавчий аналіз комплексу листів Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова, визначення їх інформацій-

ного потенціалу та значення для дослідження громадського і культурного життя України початку ХХ століття. Ці кореспонденції як окреме джерело спеціально не досліджувалися і до наукового обігу не залучалися, що надає актуальності і науковій новизни нашій публікації.

Кількісно масив листування публіциста з Сергієм Єфремовим найбільший у його епістолярній спадщині. Однак листів С. Єфремова вдалося виявити лише два [1, арк. 1-4], і стан їх збереження дуже незадовільний. Листи Ф. Матушевського зберігаються в особових фондах С. О. Єфремова в Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. Вернадського (фонд 317) та відділі рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (фонд 120). Загальне число епістол становить 61 одиницю, але не всі вони адресовані особисто Сергію Єфремову. Лише 48 кореспонденцій автор написав йому. У восьми листах він звертається одразу до двох діячів – Сергія Єфремова та Володимира Дурдуківського. Також у комплексі цих кореспонденцій виявлено один лист до Василя Доманицького та три – до Володимира Дурдуківського. Тому ми можемо зробити висновок, що кількість листів Ф. Матушевського до С. Єфремова становить 56 одиниць.

Листування діячів охоплює період з 1901 по 1917 роки і містить низку цікавих подробиць розвитку громадського та культурного життя України цього періоду. С. Єфремов у своїх спогадах про Ф. Матушевського вказував на цінність його кореспонденцій як історичного джерела: "... докладністю відзначалися й його листи, а листувався він широко і охоче. До історії українського руху на початку нашого століття листування небіжчика напевне дасть силу цікавих і цінних подробиць" [8, с. 1].

Епістолярій представлений великими кореспонденціями у 2-3 аркуші та численними листівками (іноді з конвертами). Всі автографи Ф. Матушевського збереглися добре, механічних пошкоджень, які б перешкождали прочитанню тексту майже не має.

Федора Павловича Матушевського та Сергія Олександровича Єфремова протягом 25 років поєднувала не лише спільна громадсько-політична діяльність, але й міцна особиста дружба. Вперше вони зустрілися влітку 1894 року в Києві, у домі Михайла Грушевського, коли місцева інтелігенція проводжала молодого ученого до Львова [8, с. 1]. Ф. Матушевський на той час працював викладачем у Черкаському духовному училищі, а С. Єфремов навчався у Київській духовній семі-

нарії. Зближенню цих людей також сприяла їх участь в роботі української семінарської громади, заснованої 1888 року Лукою Скачковським, створенні та діяльності видавництва “Вік”, Всеукраїнській загальній безпартійній організації тощо.

Активно листуватися однодумці почали під час навчання Ф. Матушевського на юридичному факультеті Дерптського (Тартуського) університету. Основною проблемою, що обговорювали дописувачі у той час стала діяльність видавництва “Вік”.

Перший з виявлених нами листів датовано 9 березня 1901 року. Цікаво, що надіслано його Василю Доманицькому, хоча звертається автор у ньому також і до Сергія Єфремова та Володимира Дурдуківського. У цьому листі натрапляємо на відомості про підготовку до друку тритомного видання творів українських письменників “Вік”. Зокрема Ф. Матушевський надіслав для книги біографію І. Манжури та список з 15 поезій Т. Шевченка, які можна було б умістити в книзі. В останньому бачимо такі твори: уривки з поеми “Неофіти”, “Радуйся, ниво неполітая”, “Мій Боже милий, як-то мало”, “І виріс я на чужині”, “І золотої, й дорогої”, “На Україну”, “Чи то недоля та неволя”, “Мені однаково”, “Сонце заходить, гори чорніють” та інші [2, арк. 2]. Крім того, дізнаємося що у цей час автор часто дописував в українські та російські періодичні видання: “Киевская старина”, “Літературно-Науковий Вістник”, “Волинь”, “Днепровская Молва”, “Сын Отечества”.

У наступних кореспонденціях, адресованих Сергію Єфремову та Володимиру Дурдуківському, зафіксовано цікаві відомості про творчі проекти та книжки видавництва. Зокрема у 1902 році укомплектовано і видано прозову частину збірника “Вік”, надруковано книгу “Корифеї”, а крім того планувалося видати твори С. Руданського, А. Свидницького та роман П. Мирного “Хіба ревуть воли, як ясла повні” [3, арк. 1-2]. Разом з тим листи свідчать, що Ф. Матушевський активно залучав до передплати українських книжок студентів та викладачів Дерптського університету, поширюючи серед них оголошення про нові видання.

З однієї із листівок черпаємо відомості, що у березні 1902 року Ф. Матушевського за участь у студентських заворушеннях було виключено з університету [9, арк. 1.]. Публіцист повернувся додому і активно включився у роботу видавництва “Вік”. У кореспонденціях, надісланих С. Єфремову улітку цього року, натрапляємо на інформа-

цію, що він не лише опікувався процесом друку популярних книг, але й виконував обов'язки секретаря журналу “Киевская старина”. У цей час видавництво “Вік” уже розгорнуло досить широку діяльність, набираючи все більше популярності. 1902 року друкувалися твори Ганни Барвінок, двотомник оповідань Марка Вовчка, трьохтомник “Драми і Комедії” Івана Карпенка-Карого та окремо його п'єса “Хазяїн”. Листи містять відгуки громадськості на збірник “Вік”: “Доходять од передплатників “умілітельні” листи. ... Вороний, Маковей, Барвінок вже прислали листи: дякують красно. А “Діло” упрощає публічність як найскорше виписувати се незвичайне сальонове люксове виданне...” [4, арк. 2].

Разом з тим маємо відомості про обставини видання повісті “Краса і сила” молодого тоді письменника В. Винниченка, внаслідок чого можна зробити висновок, що саме Ф. Матушевському вдалося переконати редактора “Київської старовини” опублікувати рукопис.

З листів дізнаємося, що у січні 1903 року діячеві вдалося повернутися до університету, але він не залишався осторонь громадського життя ні Києва, ні Дерпта (зараз м. Тарту в Естонії). Так, українські студенти міста урочисто відзначали ювілей Миколи Лисенка, Шевченківські дні, влаштовували літературно-театральні вечори, розширюючи тим самим знання місцевого населення про Україну. Опис одного з таких заходів, що відбувся 9 листопада 1903 року бачимо у одній з кореспонденцій [5, арк. 1зв-2]. Тоді студенти, під керівництвом самого Федора Павловича ставили п'єсу “Назар Стодоля”, яка мала великий успіх у глядачів.

Більшість листів, датованих кінцем 1903-серединою 1904 років, присвячена обговоренню подій студентського життя Ф. П. Матушевського. У той час він складав випускні іспити і мріяв якнайшвидше повернутися до України. “Ой, як би скорій минав сей рік, щоб вже осістися та жити в гурті, а то не вистача вже сили марне тратити літа на кат зна що!”, – писав діяч 13 жовтня 1903 року.

Наприкінці травня 1904 року Ф. Матушевський закінчив університет і повернувся на батьківщину, де через деякий час одружився і переїхав на Харківщину. З кореспонденцій, датованих літом-осінню цього року дізнаємося, що він отримав посаду інспектора народних шкіл у містечку Вовчанськ однойменного повіту Харківської губернії. Федір Павлович поєднував службові справи з громадською діяльністю, зокрема став членом комісії по упорядкуванню місцевої бібліотеки та

режисером аматорського театру, викладав у міській ремісничій школі. Однак весь цей час він прагнув до співпраці з колегами та друзями по видавництву “Вік”, вважаючи свою теперішню роботу “не тим, щоб мусив робити, не тим, до чого прагнула душа” [6, арк. 1зв.]. З листа від 27 січня 1905 року довідуємося про проект перетворення видавництва “Вік” у акціонерне товариство для видання українських книг, а також намір київської громадськості заснувати свою газету. Автор кореспонденції зазначав, що зараз якраз дуже слушний час для видання часопису, позаяк у регіонах “запит на газету зростає з кожним днем” [6, арк. 2].

З кореспонденції, датованої початком червня 1905 року, отримуємо інформацію, що Ф. Матушевський закінчив і надіслав Сергію Єфремову брошуру про виборче право, щоб той дав на неї відгук. Однак можемо припустити, що рукопис не було надруковано. У листі від 8 серпня 1905 року натрапляємо на відомості про твердий намір публіциста покинути службу, повернутися до Києва і включитися у роботу видавництва та інші проекти колег.

Листи і листівки, написані восени 1905 року, містять інформацію про роботу автора у Львові, де він протягом кількох тижнів працював у бібліотеці над написанням праці політичного змісту (можливо це була брошура “Як вибрати послів”, про яку згадував у своїх спогадах О. Лотоцький). У кореспонденції від 5 (22) жовтня 1905 року натрапляємо на окремі деталі культурного життя міста Львова. Так Ф. П. Матушевський описав свої враження від концерту за участю Соломії Крушельницької, з якою мав можливість познайомитися: “...вчора слухав Крушельницьку, а сьогодні був в опері, слухав “Хопена”, як тут кажуть, – чому не “Шопена”? – не знаю. Гарно Крушельницька співає, дуже гарно. Я так жалкую, що була нагода познайомитися з нею, а я якось “урабел” перед такою славнозвісною русинкою!” [10, арк. 1зв.]

Далі в комплексі листування знаходимо дві кореспонденції, датовані груднем 1907 року та 5 липня 1908 року, у яких переважають різного роду побутові проблеми та повідомлення про стан здоров’я Василя Доманицького, якому надавали підтримку редакція газети “Ради” та М. М. Аркас.

Більш інформативними є листи датовані 1910 роком. Вони містять ряд фактів громадського та культурного життя України а також життєвого шляху та діяльності Ф. Матушевського. З кореспонденції від

10 листопада цього року, дізнаємося про смерть Василя Доманицького та обставини написання Федором Павловичем спогадів про друга, які були опубліковані у газеті “Рада” та увійшли до збірки “Чистому серцем” за редакцією Сергія Єфремова. Так, можемо зробити висновок, що розпочав цю роботу діяч під свіжим враженням, а закінчував уже, перебуваючи на лікуванні у м. Гульрипш поблизу Сухумі. Характеризуючи свою працю, Ф. Матушевський писав наступне: “Спомини – чи як їх назвати – мають неоднаковий характер: початок (рядків 150-200) скорбний, а далі йде доволі спокійне оповідання. ... Думка була така, – дати два нариси: один – спомини взагалі, а другий – “останні дні” Василеві. Так воно й буде мабуть” [11, арк. 1зв.-2].

У листах, датованих кінцем 1910- початком 1911 року, натрапляємо на відомості про літературну діяльність діяча. Так, на замовлення О. Шахматова, він працював над розвідкою про Тараса Шевченка для енциклопедичного збірника “Украинский народ в его прошлом и настоящем”, а також підготував реферат до п’ятдесятих роковин смерті поета, який під заголовком “Великі роковини” було надруковано у кількох числах газети “Рада” та окремою книжкою, щоб розіслати у регіони [12, арк. 3-3зв.; 13, арк. 1-1зв.].

Разом з тим, з листів Ф. Матушевського отримуємо інформацію, що улітку 1911 року з друку вийшла праця С. Єфремова “Історія українського письменства”. Автор кореспонденцій назвав цю подію “великим святом всієї соборної України”. У листі від 14 липня цього року ми знаходимо його відгук на книгу. Федір Павлович зазначив, що ця праця сприятиме розширенню світогляду українців, але для більшого впливу та поширення був би актуальним її переклад російською мовою [15, арк. 1-1зв.].

У одному з листів, написаних 1916 року, зафіксовано відомості про закриття одеського журналу “Основа” та про примусовий виїзд до Саратова художника Фотія Красицького, який вдалося відстрочити [16, арк. 1-1зв.]. Також маємо інформацію про заслання М. Грушевського до Москви і роботу комітету для допомоги біженцям з Галичини і Холмщини. Зокрема автор описав становище втікачів на Харківщині, яким місцева влада не надавала належної підтримки [17, арк. 2зв.]. З листа, датованого 7 грудня 1916 року, отримуємо деяку інформацію про діяльність редакції кооперативного журналу “Муравейник”, яка розшукувала нового редактора серед співробітників газети “Рада”. З початку наступного року цю посаду обійняв Ф. Матушевський.

В останній із датованих кореспонденцій містяться окремі відомості про громадсько-політичне життя в Україні у червні 1917 року. Зокрема автор зазначив, що дуже погано працює пошта та залізниця, внаслідок чого не можливо отримати пресу та “впіймати живчика життя і відгукуватися на події й факти” [19, арк. 1]

У виявленому нами комплексі листів є також кореспонденції без дати. На одній зазначено дату “26/VI” [20, арк. 1-2]. За змістом можна зробити висновок, що її написано 1908 року. Інший лист (номер зберігання 964) вірогідно написано 1915 року, бо у тексті згадувалася так звана “справа заложників”. Кореспонденцію за номером зберігання 965 можна датувати початком 1916 року, позаяк у ній автор писав про намір подати матеріал про Т. Шевченка до лютневої книжки журналу “Украинская жизнь” (статтю надруковано у лютому 1916 року). У цю справу вкладено третій аркуш, який не пов’язаний з основним текстом, а є закінченням іншого листа, написанного не раніше весни 1904 року у Дерпті [21, арк. 3-3зв.]. Один лист із колекції ІР НБУВ (фонд 317, № 962), не належить перу Ф. Матушевського. Свідченням цього є дата його написання, 7 липня 1924 року, російська мова викладу та особливості почерку.

Підсумовуючи, слід зазначити, що комплекс листів Ф. Матушевського до С. Єфремова відзначаються досить високим рівнем інформативності. Наявні у них відомості дають можливість уточнити не лише факти біографічного характеру, але й з’ясувати окремі деталі громадського та культурного життя країни на початку ХХ століття. Це зокрема діяльність видавництва “Вік”, написання авторами своїх відомих праць, деякі факти діяльності інтелігенції напередодні та у роки Першої світової війни. Звичайно інформація щодо громадського життя України дещо фрагментарна, але вона дозволяє розширити знання про окремі малодосліджені події цього періоду.

Як джерело листування Ф. Матушевського з С. Єфремовим насамперед зацікавить істориків, джерелознавців та філологів.

Нижче ми друкуємо листи Федора Матушевського, у яких міститься інформація про діяльність видавництва “Вік”. Матеріал подано за автографами. Текст надруковано із збереженням мовностилістичних особливостей та авторської лексики. виправлено написання окремих літер. У російських словах літеру “ѣ” змінено на “е”, “і” – на “и”. В українських словах “ї” змінено на “і” (“іспити” – на “іспити”, “нічо-

го” – на “нічого” тощо), “е” – на “є” (“зрікається” – на “зрікається”, “моєї” – на “моєї”, “знає” – на “знає” тощо), “и” – на “ї” (“иньший” – на “інший”, “університетські” – на “університетські” тощо). За нормами сучасного правопису подано слова, написані окремо або через дефіс (“де-що”, “як що”, “як би”, “що до” та ін.), та окремі іменники (“брошюра”, “відомости” тощо). Виправлено пунктуаційні помилки, але розділові знаки, проставлені автором, збережено. Де потрібно, замість “ъ” чи “ь” поставлено апостроф. Авторські скорочення розкрито у квадратних дужках. Назви творів та книг написано в лапках. При поданні дати збережено авторське написання та місце розташування. Після тексту листів подано легенду (місце їх зберігання).

Документи

№ 1¹.

Dorpat 19/III, [1901]

Дорогі мої друзі

Сергію Олександровичу і Володимеру Федоровичу!

На сей раз і я почну свого листа по-декадентському, як колись Василь Миколаєвич² писав до мене (хоч тепер і зрікається) і скажу, що пишу кров’ю моєї чорної душі. А[ндрій] Ів[анович]³ розкаже, що зараз у нас, який настрій, і які надії на пришлість. Народ утікає здебільшого, аби утворити по слову Писанія: “уклонися од зла і сотвори благо”, а я лишився тут. Чого – й сам не знаю. Учитися ніяк не хочеться, та й не можна, бо не знаєш, чи будуть ті іспити, чи ні. А хоч будуть то 1) до них не підготовлений, а 2) йти ніяково. Що його робить – сам не знаю. Порадьте хоч Ви! Я вже казав не раз: чи не по-

¹ Лист написано чорним чорнилом на 2 аркушах. На першому аркуші в лівому верхньому куті портрет Т. Шевченка. Дата встановлена за змістом.

² Василь Миколайович Доманицький (1876–1910) – український громадський діяч, один із засновників видавництва “Вік”, співробітник газети “Рада”.

³ Андрій Іванович Яковлів (1872–1955) – український історик права, громадсько-політичний діяч, дипломат; Навчався разом з Ф. Матушевським в Дерптському університеті; один із засновників Української студентської громади в Дерпті.

кинуть би учитись? Бо як так учитись, то краще й науки не паскудить, а собі віку дарма не збавлять. Не підеш на іспити – знову рік пропаде. Чорт його батька знає!.. Можете собі уявить тепер, як-то й справді зараз чорно на душі... .

Тепер щодо Вашого, Серже, докору мені за те, що не пишу. Я два листи написав до Вітра⁴; ті листи були взагалі до Вас трьох; так я їх і починав, нарешті ото послав маленького листа до Влад[имира] Федор[овича]⁵ з проханням про допомогу, за що й шлю йому своє щире і велике спасибі. Гроші в університет вніс, але страшенно закрутився у довгах. Добре ще, що трапилося два уроки, дякуючи сьому, я принаймні маю за віщо харчуватися, а то довело би ся бути увесь час на “пищі Антонія” святого, як кажуть. Невірно, слухайте, жить без грошей. Велика істина! Сам додумався.

Так “Вік”⁶ вже майже готовий... Чи придалася ж Вам до чого ота заміточка про [І.] Манжуру⁷, що я вислав п[анові] Василеві, і уваги щодо вибору поезій⁸ [Т.] Ш[евчен]ка⁹.

Казав я приятелям про переклади з російських письменників, але – то був “глас вопіючого”. Моїм приятелям бракує того, чого бракує взагалі багатьом нашим колишнім і теперішнім “приятелям”. Ледарство, млявість, байдужість... Ох, – одно свинство! У Ан[дрія] Їв[ановича] є кілька готових вже перекладів, але не виправлених. Він

⁴ Псевдонім Василя Доманицького.

⁵ Володимир Федорович Дурдуківський (1874–1937) – український громадський діяч, педагог, один із засновників видавництва “Вік”, співробітник газети “Рада”, журналів “Світло” та “Вільна українська школа”, директор 1 Української гімназії ім. Т. Шевченка.

⁶ “Вік” – тритомний збірник української поезії та прози за сто років (1798–1898), виданий у 190–1902 роках в Києві. Перший том склали твори поетів від І. Котляревського до кінця XIX ст. Другий і третій томи містили прозові твори українських письменників.

⁷ Іван Іванович Манжура (1855–1893) – український поет, етнограф-фольклорист, автор творів про селянську долю, поневіряння сиріт, наймитів, бурлаків. Автор збірок віршів “Степові думи та співи”, “Над Дніпром” та фольклорного збірника “Казки та приказки і таке інше”.

⁸ Так у тексті листа.

⁹ Замітку і список поезій Т. Шевченка Ф. Матушевський надіслав Василю Доманицькому у листі від 9 березня 1901р. Цей лист зберігся (ІЛ НАН, ф. 120, од. зб. 337).

Вам про се розкаже. Не допрошуся людей, щоби хоч хронікою допомагали, хоч щотижня прошу... Злий я сильно.

Не відповідав я зараз на Вашого листа, друже Сергію, через те, що не мав спромоги до вчорашнього дня бачитися з [Грицьком] Григоренком¹⁰. Вчора був. [Грицько] Григоренко згодився дати щось до Альманаха¹¹, але тільки під двома умовами: 1) щоб дали йому часу (до кінця мая, або до початку червця), бо в нього хоч і є дещо зараз, але обіцяне вже, бо [В.] Чайченко¹², [М.] Коцюб[инський] і [М.] Чернявський¹³ теж готують Альманах пам'яті [П.] Куліша¹⁴ і [М.] Чернявський звернувся до [Грицька] Григоренка з листом, мені й той лист читано було вчора; 2) друга умова – щоб “не чекрижили” твору, як “чекрижать” галичане. Тут [Грицько] Григоренко дуже скаржився, що редакція “Вістника” на половину “обчекрижила” йому його “Так краще”.

Отсе головні дві умови, що поставив [Грицько] Григоренко. Я вважав потрібним допімнутися про те, чи “принципально” він згоджується дати до збірника присвяченого пам'яті [О.] К[ониського]¹⁵. Сказав – так.

“Волинь” видрукувала мою стат[т]ю про [Т.] Ш[евченка], – та ще не аби як, а яко передовицю, хоч на силу допросився через Кравченка, що[б] вислали мені хоч 5 №. Одного посилаю й Вам. Кравченко прохав од імені редакції, щоб частіш писати. Я послав бібліографію на “Бджільництво”; од себе ж Кравченко прохав мене, щоб я до 10 мая

¹⁰ Грицько Григоренко (справжнє ім'я Олександра Євгенівна Судовщикова-Косач) (1874–1924) – українська письменниця, автор оповідань про життя селян наприкінці XIX – на початку XX ст., оповідань для дітей, п'єс.

¹¹ Вірогідно мається на увазі збірник “Вік”, що на цей момент готувався до друку.

¹² Василь Чайченко – псевдонім Бориса Дмитровича Грінченка (1863–1910) – видатного українського письменника, педагога, громадського діяча.

¹³ Микола Федорович Чернявський (1868–1938) – український поет, автор збірок “Пісні про кохання” (1895), “Донецькі сонети” (1898), нарису про Б. Грінченка “Кедр Ливана”. Видав кілька збірок творів П. Куліша та збірник спогадів про нього “Щирі сльози над могилою П. О. Куліша”.

¹⁴ Мається на увазі альманах “Дубове листя”, виданий у Києві 1903 року. Видання почали організовувати 1901 р. за ініціативою М. Коцюбинського.

¹⁵ Мається на увазі Літературний Збірник зложений на спомин Олександра Кониського (1836–1900). – К. 1903.

виготував замітку про Певного¹⁶, позаяк 10 мая мине 10 літ як вмер він. Се треба зробити небезпрямінно, але тут в мене ніякого матеріалу немає. Вас, Сержу, я не смію прохати, а прошу о. Володю¹⁷, нехай він спише біографічні і бібліографічні дати і перешле сюди. Я виготую статейку до “Волині”, а він теж нехай кудись з свого боку зробить теж саме. Можна і Ан[дрію] Їв[ановичу] заказати, щоб зробив теж саме.

Оскандалилися ми зовсім з “Корифеями”, хоч і корифеї наші теж скандаляться... Читали, як вітали [О.] Суворина¹⁸, [М.] Заньков[ецька] та [М.] Кропивницький? А дід Данило? Бодай він скис! Ол[ександр] Їгн[атович]¹⁹ про се не знав, і не вірив мені, коли я йому сказав...

Про “Переселение” я вже писав п[анові] Василеві що зараз нічого не зроблю, а в червці – най мені серце лопне – а напишу.

Про все, чого не доказав – нехай А[ндрій] Їв[анович] розкаже. Цілую Вас всіх дуже і кланяюсь Онисі, Вірі Федоровнам²⁰, а також пан-отцеві і пані-матці, дяді Володі.

Що ж у Вас в університеті? Чи бастують чи ні?

Ваш Ф. Шпонька²¹

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 360. – Арк. 1-2зв.

№ 222.

Дорпат 1/IV [1]901

Христос Воскрес!

Пишу разом до обох Вас, дорогий Сергію Олександровичу і Володимеру Федоровичу; нарізно писати – нема спромоги: таку силу

¹⁶ Певний – невстановлена особа.

¹⁷ Вірогідно Володимер Дурдуківський.

¹⁸ Олексій Сергійович Суворін (1834-?) – російський журналіст, видавець, театральний критик, драматург. З 1876 р. – власник газети “Новое Время”.

¹⁹ Олександр Гнатович Лотоцький (1870-1939) – український громадський діяч, письменник, один із засновників видавництва “Вік”, співробітник газет “Троградська Думка” та “Рада”.

²⁰ Вірогідно сестри Володимира Дурдуківського.

²¹ Псевдонім Ф. П. Матушевського

²² Лист написано чорним жирним чорнилом на 2 аркушах (зворот 2-го аркуша чистий). На першому аркуші у лівому верхньому кутку портрет Т. Г. Шевченка. В тексті наявні виправлення.

листів довелося розіслати, тай нічого писати. Листи Ваші і брошурки дві ([І.] Левиц[ького] та Ол[ександра] Як[овича]) одібрав. Спасибі за те і друге. Особливо спасибі за листи: там стільки цікавих новин, що піднімають духа, що я в той день був такий веселий, ніби молода дівка, що йде заміж. Цікаво, хто до [П.] Мирного звертався? Їдучи з Ол[ександром] Їгн[атовичем] з Києва, я мав з ним про се саме розмову, щоб видати [П.] Мирного, і прохав його звернутися до [П.] Мирного. Я думаю, що слід попро[бу]вати²³ послать до цензури і “Хіба воли ревуть”, попереду самим викинувши те, що напевне не пройде у цензурі.

Ол[ександр] Їгн[атович] (зараз він тут) казав мені, що обложка до “Корифеїв” обійшлася 48 р[ублів]. Чи не продешевили ми, поставивши на книжці ціну 60 коп[іюк]? Мабуть треба було покласти 75 к[опіюк]. Ну, та тепер вже пізно.

Привіз мені Ол[ександр] Їгн[атович] “про Головатого” брошурку²⁴. Такого метелика ще на Україні не бачили! Ловка книжечка. Я розіслав її з доручення Ол[ександра] Їгн[атовича] в 24 редакції журналів і газет.

Тільки що принесли мені з почти 4 книжку “Вістника”. Гарненька книжка. Продивився я властиво тільки Вашу, С[ергію] Ол[ександовичу], стат[т]ю, та Кравченкових “Дітей”, вірші, та Хроніку.

Де ж взяти коштів, голубята мої дорогії, на видане стількох коштовних книжок разом? Се ж вимагатиме кількох тисячів рублів! “Причепу” [С.] Руданського та [А.] Свидницького доведеться друкувати раніш “Віку”. Добре, як вони зразу і гаразд підуть, що матимемо оборотний капітал, а як залежаться трохи? А друкувати і видавати доконче треба, як найшвидче, хоч “кров з носа”, хоч “тни – та роди”. А, і занесла мене лиха година аж до чорта в зуби, та ще під таку лиху годину з одного боку, а з другого – під такий гарячий час у нас. Як би я зараз хотів бути з вами!

А може мене новий міністер пустить звідси? Попробувать знову хоч прошенім? Навряд. А як Вам подобалося нове “назначеніє”? Що воно віщує? Хотілося б думати, що щось все таки буде. Вже й то добре, що газетам стало вільніше писати про університетські справи,

²³ У листі написано: побровати.

²⁴ Вірогідно мається на увазі історико-художній нарис Г. Квітки-Основ'яненка “Головатий”.

чого при Боголіпному не було А тим [часом] – мною вже опанував такий скепсис, таке зневіре, що я ні ввіщо вже не вірю!

Коли б вже скоріше вийти з теперішнього становища, щоб знати, чи підеш на іспити, чи ні. Страх як невірро. Так боляче і так горяче: йти – невірро, не йти – се значить “продлить ссылку” собі ще на один рік.

Як же тепер справа стоїть у Києві? Що нового? Чи не затяглися Ви там, голубе мій, Сержу, зовсім, сидючи над “правами”? Не робіть вже більш нічого іншого, окрім “правів”.

Як же Ви, дорогий Володимеру Федоровичу? Спасибі Вам велике за те, що ще хочете стати мені в пригоді за допомогою. Правду кажучи – гостра нужда в грошах пройшла, а “негостра” є ще і проклята часами дає себе знати. Я мовчав, бо думав, що даватиму уроки на страстній і великодній, а воно вийшло трохи не так; одже я на святах лишився майже без заробітку. Все ж більше 10 р[ублів]. не висилайте, як що маєте що вислати: мені аби за квартиру розплатиться, а на харч вистачить.

Вклоняюся низенько Вашім всім: пан-отцеві, пані-маці й сестрам і щиро вітаю з Великоднем. Гарно тепер у Вас, а тут увесь час сніг такий ... Передайте моє братнє-товариське привитаннє і любому Вітрові нашому, як бачимете його. Чи надішлете мені біографічні і бібліографічні відомості про Певного?

Жду нетерпляче метеликів і “Корифеїв”. Зробіть для мене праздник праздником справжнім, бо тут сидючи і не почувую як слід, що Великдень.

До речі: який гонорар даєте співробітникам “Альманаху” нашого. Чернігівці обіцяють кожному дати стілько примірників “Альманаху”, скілько друківаних карток вийде в його оповіданні, чи праці. Цілою всіх щиро-братерськи і прошу хоч коротенько писати.

Яку передплату брати за “Причепу”²⁵? і чи можна вже збірати її?

Ваш Ф. Шпоня

ЛІ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 338. – Арк. 1-2зв.

²⁵ Мається на увазі повість І. Нечуя-Левицького, вперше надрукована 1869 року.

Любі мої брати, Сергію і Володарю!

Одібрав я од Вас усе: і гроші, і листи, і кліше. Спасибі Вам за все.

Клопоту маю повнісенький рот з спектаклем²⁷: нічого не роблю, не пишу, не думаю, на лекції не хожу – все через спектакль. Дасться він мені в знаки! Але зато захід дарма не пропадає. Будете колись у Книгарні, то [Василь] Пилипович²⁸ нехай Вам скаже, який заказ йому прислано. Воно немає худа без добра: через спектакль я нічого не роблю, не сижу і здоровіше себе почуваю, ніж раніш. Все було б гаразд, коли б тільки Вітер мене так страшенно не засмутив. Він то сам пише листи втішні, а от я одібрав од Влад[имира] Михайл[овича] Жукова²⁹ такого, що без сорома – казка, розплакався, коли читав про Вітра! Дай боже, щоб молодість взяла силу над хворобою. Аж страшно подумати, що то може статись! Ні, я не хочу тому вірити.

Не висилайте мені, мої дорогі, в сьому семестрі вже грошей: єсть їх в мене тепер як у жида. Може Василеві треба допомогти, то краще туди шліть, і то неодмінно треба зробити, треба вжити всяких заходів, щоб обставити його як найкраще. Поки ще не пізно, то може треба його вислати ще далі на південь, ніж Крим. Буде на нашій душі тяжкий гріх, коли ми того не зробимо. Посилаю Вам 10 руб[лів] од мого товарища, що проситься у помігачі. Книжки, що виходитимуть з друку тоді, як ми тут, вислати йому сюда, а іншим часом – на адресу, яку подасть він невдовзі. Прізвище його: Микола Миколаєвич Чудновський. Незабаром (після 15) маю вислати 20 руб[лів] ще од двох чоловіка, теж товаришів.

²⁶ Лист написано чорним чорнилом на 2-х аркушах, дрібним почерком.

²⁷ Вірогідно мається на увазі самодіяльна вистава українських студентів Дерпта за п'єсою М. Кропивницького “Невольник”, поставлена у листопаді 1901 року.

²⁸ Василь Пилипович Степаненко (1855- поч.1930-х) – завідувач протягом двадцяти років книгарнею редакції журналу “Киевская Старина” (з 1898 р.), громадський діяч, педагог, популяризатор української книги.

²⁹ Володимир Михайлович Жуков – невстановлена особа.

Ш т[ом] [І.] Левицького “красний має вигляд”. Невідомо, чому Шпоришеві³⁰ і Януарієвичові³¹ не подобається шріфт “нашої бібліотеки”. Шпориш про се писав Вам, мабуть.

Ой як хочеться швидче бути з Вами, але раніш, як 14 звідси не вирвусь. Думаю їхати через Петербург, щоб побувати у Шпориша, а як вертатимуся, то теж на Петербург.

Оголошень неперемінно надішліть мені чимало: їхатимуть товариші на Різдво, то розберуть, та й тут єсть кому дати. З книгарні нам йтиме, якщо вже не пішов заказ, то й вишліть разом.

Як Вам подобався малюнок Шарварка³² до “бібліотеки”? Мені – дуже подобався. Цілую Вас і Володаря; а також щиро-сердечно вітаю всю любу родину Дурдуковських. Збудусь спектаклю – писатиму частій і більше.

Ваш Федір

Чи Вам пише Лука?³³ Мені а ні словечка. Я послав йому два листи: одного відкритого ще у серпні, а другого – закритого, у вересні, після іспитів, але він мовчить.

ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 935. – Арк. 1-2зв.

№ 4³⁴.

5/VII [1]902
[Київ]

Любий Серже!

Новин багато, але ей богу ніколи й вгору глянути: що робота, то робота, а що люду вештається багато, який відбірає стільки часу, що

³⁰ Псевдонім Олександра Лотоцького

³¹ Петро Януарійович Стебницький (1862–1923) – український громадсько-політичний діяч, публіцист, видавець, благодійник. Був співробітником щоденної газети “Рада”, брав участь у роботі Української Центральної Ради.

³² Шарварко – невстановлена особа

³³ Лука Полікарпович Скачковський – український священик, громадський діяч, засновник Української студентської громади (1888 р.) у Київській духовній семінарії.

³⁴ Лист написано чорним жирним чорнилом, дрібним почерком на 2-х аркушах. На першому аркуші у лівому верхньому кутку портрет Т. Г. Шевченка.

цур йому. Якби ще хоч завжди люд той був приємний, от як Лука, що просидів увесь тиждень; тільки сьогодні отсе випровадив його. Кланявся він Вам дуже і цілував.

Мехеда³⁵ нема: поїхав з [М.] Лисенком. Шпориш уже у Винниці з 28 червця.

“Хазяїн” вже надрукований. Йде до цензури. [С.] Борисов³⁶ зтягнув з рахунком; разів скільки був я у нього, а він все не дає.

Марко Вовчок мляво друкується, бо гонять [Ганну] Барвінок і не вистача шрифту, хоч вже 1\3 частина тому надрукована на чисто. Примірник цензурованої обложки з портретом сьогодні [П.] Стебницький прислав до [Марка] Вовчка.

З переплетеним “Віком” біда, і одне, що оправа зовсім “не художественна”, тим часом, як заказчики, доплачуючи по рублю за оправа, вимагають “художеств[енного] переплета” і мають, звичайно, на то право за такі гроші; а друге – що немає однокольорних комплектів, а се вже прямо скандал: лаються. Так я думаю от що: чи не заказати в артілі десятків два для передплатників, а жида заставить доробити однокольорні. Різнокольорні ж розійдуться в роздроб, як впевня і удалой книгопродавець, бо купують і виписують по одному, по два томи. Як думаєте? А потім ще ось що: Вас[иль] Пил[ипович] каже, що питають в оправа і інші наші книжки.

Чи не заказати в артілі оптом хоч по десятку-півтора Люборацьких, [С.] Руданського, [А.] Кримського, [Т.] Шевченка?

У Вас[иля] Пилип[овича] вже “Віків” не хватає. Питає він, який “скид” йому зробимо, коли він готівкою візьме штук 200. Сьогодні мені Борисов казав, що одпустив [М.] Оглобліну³⁷ 30 штук знову.

Доходять од передплатників “умілітельні” листи. А єсть ругательні. Галайда³⁸ питає: “Чому мене у “Віку” нема”? “Я ж пишу давно” (!) А що [О.] Кобил[янську] не ввели, то се глупство і дурнитство”. [М.] Вороний, [О.] Маковой, [Ганна] Барвінок вже прислали листи: дякують красно. А “Діло” упрашає публічність як найскорше випису-

³⁵ Мехед – невстановлена особа.

³⁶ Семен Арсенович Борисов – власник друкарні у Києві (вул. Мало-Житомирська, 16).

³⁷ Микола Якович Оглоблін – власник книжкових крамниць у Києві та Петербурзі.

³⁸ Галайда – невстановлена особа.

вати се незвичайне сальонове люксусове видання, бо їй (публічності) загрожує небезпека не дістати книжки, як се трапилось з 1-м томом.

В Рос[ійській] пресі ще не зустрічав нічого.

З [В.] Виннич[енком] біда. [В.] Науменко³⁹ страшенно крутістьо[вав]: хвалив і разом з тим не хотів віддавати до друку. Нарешті нахрапом я таки добився свого, але, чую, що на лихо собі. “Будуть нас лаять”, – сказав [В.] Наум[енко], – даючи нарешті рукопис мені.

Я прочитав його з Євген[ом] Харламп[овичем]⁴⁰, і трохи виправили, бо Є[вген] Х[арлампович] хоч і признав оповідання дуже талановитим, але повстав проти крайнього натуралізму і реалізму.

Ой, не здужаю писати! Так втомився за сей тиждень, що цур йому!

На археологічний з’їзд не прийдеться їхати, так що 10 серпня побачимося тут.

Якщо листуєтеся з Шпоришем, то і йому напишіть про се, щоб і він знав, що ми можемо бути у Києві, і він нас застане, якщо збірається приїхати. Щось наче ще треба було написати, та забув. [А.] Кримський⁴¹ прислав Вам посилку. Здається книжку “Вістника”. Ви дозвольте вскрити в присутності свідка – Онисі Федор[івни].

Моя стат[т]я вже набрана⁴². Ой будуть лаять. Цілую Вас. Прощайте.

Ваш Федір

³⁹ Володимир Павлович Науменко (1852–1919) – літературознавець, етнограф, педагог, громадський діяч. Співробітник (з 1882 р.), редактор (1897–1906) і видавець (1902–1906) журналу “Киевская Старина”. З 1907 р. – редактор і видавець журналу “Україна”, один із засновників Українського Наукового Товариства у Києві.

⁴⁰ Євген Харлампійович Чикаленко (1861–1929) – український громадсько-політичний діяч, меценат, організатор і видавець щоденних українських газет “Громадська Думка” та “Рада”.

⁴¹ Агатангел Юхимович Кримський (1871–1942) – сходознавець, славіст, письменник, перекладач, автор численних праць з історії і культури арабських країн: Ірану, Туреччини та ін., історії ісламу. Велику увагу приділяв дослідженню історії української мови і літератури, фольклору, етнографії.

⁴² Мається на увазі стаття Ф. П. Матушевського “Жертвы переходной эпохи”, надрукована у журналі “Киевская Старина” (1902 рік, № 7/8, с. 193–226).

Важне діло: один народний учитель сильно просить вислати йому “Вік”, а він буде виплачувати по рублю щомісяця. Учитель сей з Катеринославщини, Мойсеєнко. Що Ви скажете?

Петро⁴³ вчиться: хоче в серпні держати іспити. Ходить до математики, студента, 4-5 раз на тиждень. На жаль я так закрутився цього тижня, що ні разу з ним не займався.

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 340. – Арк. 1-2зв.

На першому аркуші, вгорі над текстом, напис рукою С. Єфремова: “Дістав 12/VII Відповів 13/ VII С. Єфр.”⁴⁴

№ 5⁴⁵.

13/VII [1]902

Любий друже.

“Хазяїна” вийшло 119 стор[інок]. Вагаюся, чи поставити 10 чи 12. Нехай справді буде 10.

Що робить з III т[омом] Карпенка? Він прийшов і лежить.

Чиє видання “Повісток”⁴⁶ [А.] Кримського? Чи зовсім наше, чи ні? Се удалому треба знати для отчету. До речі. Удалий вже сам проситься страшенно, щоб його хтось замінив хоч на тижнів два і просить, може Ви кого знайшли, бо мої кандидати [...] ⁴⁷. Козлик⁴⁸ не відповідає, а Кит зрікся, тим часом удалой⁴⁹ ... плохий дуже.

Замітки Ваші получил. Ну й утяли! Злиси критик! По чому продавати народне видання “Віку”? Цілую.

Ваш Федір.

Вітер кланяється.

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 341. – Арк. 1.

⁴³ Петро – невстановлена особа.

⁴⁴ Лист-відповідь Сергія Єфремова від 13 липня 1902 р. зберігся (ІЛ НАН, ф. 120, од. зб. 8), однак його стан дуже не задовільний: обірвані краї, розриви, що приходяться на текст, дірка посередині першого аркуша.

⁴⁵ Листівка написана чорним чорнилом, дрібним почерком.

⁴⁶ Мається на увазі збірка оповідань А. Кримського “Повістки й ескізи з українського життя”, видана у Львові 1895 року.

⁴⁷ Слово не можна прочитати.

⁴⁸ Всеволод Олександрович Козловський – український громадський діяч, співробітник редакції газети “Рада”. В роки Першої світової війни був учасником Союзу Визволення України, а з 1918 р. – секретарем українського посольства в Берліні.

⁴⁹ Вірогідно мається на увазі Василь Пилипович Степаненко.

Любий друже!

Приїхав Є[ген] Х[арлампович] і, спасибі йому, забрав мене до себе, бо я сам би не вібрався за роботою. От вже другий день відпочиваю. Ну й хороше тут!

Лука вже не буде у Києві. Він мусить бути в Євпаторії. Для Шпориша я дістав “Яка тепер школа?”, але не окремо, а в чч. “Життя і Слово”, в оправі, а висилать його мені не дозволено. – Я вже Вам писав, що на археологічний з’їзд не доведеться їхати до Харкова. – На обгортці до “Хазяїна” надруковане те, що Ви казали, а також і “Вовчкові”. Обгортка друкується. Ціну прописав я 50 і 75 к[опійок]; обидва томи обійшлися коло 1900 р[ублів]. На “Хазяїні” – 10 к[опійок]. “Хазяїна” ждемо з цензури. – Рецензії вже запізналися. Здадуться надалі. – Про ті статі, що були в М[осковских] Вед[омостях], в книжці Стар[ини] згадується коротенько. Вл[адимир] П[авлович] [Науменко]. сам взявся чомусь написати кілька слів про них. Написав не зле, але коротенько. А якби свою куди направити і треба се зробити, бо треба, а потім – написали, так шкода праці. – Від Вітра одібрав недавно дуже хорошого, веселого, жартовливого листа: йому там добре і здорово. Може він таки вискочить. – Здається все. Петро вчиться, тільки на жаль в мене не вистача часу для регулярного вчення з ним. А знаєте Валькерів дали права на 6 класів. Треба Петра туди. Чорт його бери Валькера, аби як попасти, бо В[алькеру] обіцяли откривать щороку по класу. Се через Вітра улаштувати треба, якби він скоріше приїхав та через Якова Микол[айовича].

Євг[ен] Харл[ампович] дуже просить Вас, щоб Ви до 1-го були у Києві і щоб зо мною в двох приїхали до його поки він дома.

ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 342. – Арк. 1.

⁵⁰ Листівка написана чорним чорнилом. Останні речення дописані вгорі аркуша і між рядками.

Любий друже! То я не писав, а тепер вже бачите, як розписався. Властиво ні про що писати, а не знаю, чому мені здалося, що треба.

Ба ні, є про що. Сем[ен] Арс[енович] трохи нас підневідив. Був я в нього в п'ятницю, просив поспішити з обложкою, він обіцяв. Приїхав я вчора, побіг сьогодні в друкарню, аж Сем[ена] Арс[еновича] нема зараз і у Києві, в машину обложку пустили тільки сьогодні, до понеділка обіцяли надрукувати.

[М.] Вовчка лишилися добрати два аркуші, вже єсть 224 стор[інки], виходить, що я не помилюся, коли проставляв ціну. “Хазяїна” з цензури ще нема; повинен на днях бути Сем[ен] Арс[енович] дуже зарився на 3-й т[ом] Ів[ана] Карп[овича] [Карпенка-Карого]: хотів, що[б] в його друковався, але я сказав, що і в нас є що робити. А знаєте скільки належить за се піврідчя з книгарні? Коло восьми сот (без “Віку”). Виходить по статистиці, що коли ми рахували “Хазяїна” по 500 пр[имірників] на рік, то помилялися. Попередні драми розходяться й зараз дуже добре по 700 на рік, так що “Хазяїна” вистачить не більше, як на п'ять років.

Книжка “Стар[ини]” на днях теж вийде; велика буде. Вл[адимир] П[авлович] рахував на 20-22, а я її увігнав в 25-26 арк[ушів]. Зато провів “Красу і силу” і чимало в текучих замітках цікавого. Думаю, що “публічність” не ремствуватиме, як одбере сю книжку. Мушу сказати, що всього не вспів зробити, що думав. Але ж і напрацювався я за сей місяць нехай йому! Мало не скрутився. Чи скоро Вас сподіваться. Якби нам разом до 1-го до Євг[ена] Х[арламповича]. Дуже жде.

Цензура Івана Карповича не покарбовала.

Чи Кулішиха⁵² не запитувала Вас про видання творів її дружини? Треба обережно з нею про се говорити. Бор[ис] Дм[итрович] поставив їй умови, що як видавати, то не все.

В книгарні сидить вже Козлик. Цензура нічого не викинула з Ів[ана] Карповича.

Вітер не пише, тому що волочиться за дамами.

ІЛ НАН. – Ф. 120.- Од. зб. 343. – Арк. 1.

⁵¹ Листівка написана чорним чорнилом з дописками вгорі аркуша, зліва і між рядками.

⁵² Олександра Михайлівна Куліш – українська письменниця (псевдонім Ганна Барвінок), дружина П. Куліша.

Джерела і література:

1. Відділ рукописних фондів та текстології Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України (далі ІЛ НАН). – Ф. 120. – Од. зб. 8. – 4 арк.
2. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 337. – 2арк.
3. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 338. – 2арк.
4. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб.340. – 2арк.
5. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 348. – 2арк.
6. ІЛ НАН. – Ф. 120. – Од. зб. 358. – 2арк.
7. Гирич І. Ще до проблеми “Аркас і Грушевський” / І. Гирич // Історія, історіософія, джерелознавство (статті, розвідки, замітки, есе): Історичний збірник. – К.: “Інтел”, 1996. – С. 221–230.
8. Єфремов С. Памяти товариша-друга / Сергій Єфремов // Промінь. – 1919. – № 52. – С. 1.
9. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського. – Ф. 317. – № 937. – 2 арк.
10. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 942. – 2 арк.
11. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 945. – 2 арк.
12. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 947. – 3 арк.
13. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 949. – 2 арк.
14. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 952. – 2 арк.
15. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 953. – 2 арк.
16. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 957. – 2 арк.
17. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 958. – 2 арк.
18. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 959. – 2 арк.
19. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 961. – 2 арк.
20. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 963. – 2 арк.
21. ІР НБУВ. – Ф. 317. – № 965. – 3 арк.
22. Косач-Кривинюк О. Леся Українка. Хронологія життя і творчості / Ольга Косач-Кривинюк. – Нью-Йорк, 1970. – 927 с.
23. Марко Вовчок. Твори: В шести томах / Марко Вовчок. – К.: Державне видавництво художньої літератури, 1956. – Т. 6. – 615 с.
24. Миронець Н. Листи Федора Матушевського до Євгена Чикаленка (1917 рік) / Надія Миронець // Український археографічний щорічник. – К., 2006. – Т. 13–14. – Вип. 10–11. – С. 640–675.
25. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка / Володимир Поліщук // Київ. – 2008. – № 11–12. – С. 161–169.

26. Поліщук В. Безмежно відданий українській справі. Федір Матушевський очима Євгена Чикаленка / Володимир Поліщук // Київ. – 2009. – № 1–2. – С. 162–169.

27. Руденко О. Ю. “Наш перший мученик преси” (Федір Павлович Матушевський) / О. Ю. Руденко // Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика. Збірник статей. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – Вип. 4. – С. 84–106.

28. Швидкий В. П. Олександр Лотоцький: учений, громадський діяч, політик (1890–1930-ті рр.) / В. П. Швидкий. – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – 356 с.

29. Якобчук С. О. Листування Ф. П. Матушевського з М. С. Грушевським як історичне джерело / С. О. Якобчук // Рукописна та книжкова спадщина України. – 2009. – Вип. 13. – С. 368–381.

Світлана Якобчук (Київ, Україна) Листування Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова (1901–1917 рр.) як джерело дослідження громадського і культурного життя України початку ХХ століття

У статті здійснено джерелознавчий аналіз комплексу листів Ф. П. Матушевського до С. О. Єфремова. Визначено інформаційний потенціал та значення кореспонденцій для дослідження громадського та культурного життя України початку ХХ століття. До статті додано тексти семи листів та листівок, у яких міститься інформація про діяльність видавництва “Вік”.

Ключові слова: Ф. П. Матушевський, С. О. Єфремов, листування, громадське життя України, видавництво “Вік”, джерело.

Светлана Якобчук (Киев, Украина). Письма Ф. П. Матушевского к С. А. Ефремову (1901–1917 гг.) как источник исследования общественной и культурной жизни Украины начала XX века

В статье произведен источниковедческий анализ комплекса писем Ф. П. Матушевского к С. А. Ефремову. Определено информационный потенциал и значение корреспонденций для исследования общественной и культурной жизни Украины начала XX века. К статье добавлено тексты семи писем и открыток, в которых содержится информация о деятельности издательства “Век”.

Ключевые слова: Ф. П. Матушевский, С. А. Ефремов, переписка, общественная жизнь Украины, издательство “Век”, источник.

Svetlana Yakobchuk (*Kyiv, Ukraine*) **F. P. Matushevsky's correspondence to S. A. Efremov (1901–1917) as source for research of public and cultural life of Ukraine beginning XX century**

The source study analysis of a complex of F. P. Matushevsky's letters to S. A. Efremov is carried out in article. Informational potential and value of correspondences for research of public and cultural life of Ukraine beginning XX century are determined. Texts of seven letters and postcards, which contain information about publishing house "Century" are appended.

Key words: F. P. Matushevsky, S. A. Efremov, correspondence, public life of Ukraine beginning XX century, publishing house "Century", a source.